

АРХЕОЛОГІЧНІ ПАМ'ЯТКИ ЕПОХИ КИЇВСЬКОЇ РУСИ НА ЖИТОМИРЩИНІ

Серед наукових джерел, які допомагають глибше і всебічно уявити минуле нашої держави, особливо в давні часи, важливе місце належить археологічним пам'яткам. До нас дійшло багато писемних пам'яток того періоду літописного та літературно-філософського характеру. Однак, лише завдяки археологічним даним ми можемо вивчити різноманітні сторони матеріально-побутового і культурно-духовного життя населення Київської Русі. Серед давньоруських старожитностей археологи виділяють такі основні види пам'яток: городища, селища, могильники, менш відомими є святилища та Змійові вали, церкви. В цій статті мова піде про городища, могильники, Змійові вали та деякі культові об'єкти.

Городища. Дослідження давньоруських городищ на Житомирщині розпочалося наприкінці ХІХ ст. Чималі заслуги в цьому — професора Київського університету Володимира Антоновича та житомирського археолога Сергія Гамченка. В. Антонович першим почав розробляти типологію древлянських городищ, С. Гамченко розкопував городище в с. Новий Миропіль (нині Дзержинський район). У радянський час давньоруські городища на Житомирщині досліджували Т. Мовчанівський, В. Гончаров (Райковецьке городище), Ф. Козубовський (городища літописного Іскоростеня). Обстеження городищ проводили П. Третьяков, І. Винокур, М. Кучера, Р. Юра, Р. Виєзжев та інші археологи. В 80—90-ті роки ХХ ст. дослідження городищ древніх Звягеля та Іскоростеня проводив Б. Звіздецький.

Всього на території області зафіксовано близько 60 давньоруських городищ. Найбільш відомими серед них є чотири городища літописного міста Іскоростень. Всі вони знаходяться в межах сучасного міста Коростень: три — на

правому березі ріки Уж і одне — на лівому. Дані археологічних робіт засвідчують, що міське ядро тут почало формуватись на базі трьох правобережних городищ не пізніше VIII ст. Літописна згадка про місто датується 945—946 роками у зв'язку з повстанням древлян проти влади київського князя Ігоря. Спустошення міста військами княгині Ольги в 946 році зупинило його поступальний розвиток — Іскоростень більше не згадується в давньоруських літописах. Однак матеріали 3-ого та 4-ого городищ засвідчують, що життя тут продовжувалось і в наступні століття.

Важливим політичним центром древлянської землі став Вручий (сучасний Овруч), який розміщувався на правому березі р. Норин. Літописна згадка про нього в 977 році засвідчує, що місто мало міцний дерев'яний замок з міськими воротами і підйомним мостом, який перекидався через глибокий рів. До потужного князівського замку примикав великий посад (торгово-ремісничка частина міста) площею близько 28 га.

Крупним населеним пунктом міського типу давньоруського часу був Городеськ, який знаходився в середній течії р. Тетерів (нині с. Городське Коростишівського району) і про який згадується в літопису під 1257 роком. Від цього міста залишилось три городища, умовно названі археологами Великим, Малим та Червона гора. Розкопками тут досліджено ряд житлових і господарських комплексів, зокрема гончарні, залізо-ливарні майстерні, значна кількість сиродутних горнів. Знайдено багато залізних знарядь праці. Р. Виєзжев вважає, що Городеськ був значним центром виплавки заліза.

Сильноукріпленим пунктом на Житомирщині в XIII столітті був Колодяжин. Він згадується в літопису у зв'язку з монголо-татарською навалою у 1241 році. Давній Колодяжин знаходився на крутому виступі корінного берега р. Случ, піднімався над заплавою ріки майже на 40 метрів. З двох сторін був оточений глибокими та широкими ярами, з напольної сторони укріплений двома рядами валів та ровів, навіть сьогоднішня висота досягає 3,5 метра. У 1241 році монголо-татарські війська підійшли до міста, поставили біля його

укріпленнь 12 стінобитних знарядь, але не змогли розбити стіни. Після чого Батий «... став перемовляти людей. Вони тоді, послухавши злої ради його, здалися і самі перебиті були». Ця єдина літописна згадка про Колодяжин засвідчує, що він був значною фортецею в той час.

Найбільш дослідженим на Житомирщині вважається Райковецьке городище (с. Райки Бердичівського району). Розкопки його започатковані наприкінці 20-х років XX століття Т. Мовчанівським і завершені в повоєнний час його учнем В. Гончаровим. Райковецьке городище займало клиновидний виступ при впадінні в р. Гнилоп'ять р. Рублянки і піднімається над заплавою ріки на 25 метрів. Городище мало округлу форму, збереглися земляні вали і рови, глибина яких досягала 4—6 метрів. Населення Райковецького городища загинуло під час монголо-татарської навали.

Результати археологічних досліджень засвідчують, що головним господарським заняттям населення давньоруських городищ було землеробство. На всіх городищах знаходять залізні лемеші з череслами, рала, коси, серпи, заступи, а також запаси зерна злакових культур — жита, пшениці, ячменю, вівса, проса, гороху, льону, конопель, маку. Крім того, значне місце в господарському житті населення цих пунктів відігравало ремесло. На городищах знаходять сліди ковальського, ювелірного, склоробного, керамічного виробництв, запаси кричного заліза, ливарні формочки, різні інструменти. Всього в період Київської Русі археологи нараховують до 120 видів ремісничих занять. Очевидно, ремісники задовольняли потреби не лише мешканців цих містечок, але й постачали свою продукцію в навколишню сільську округу.

Крім згаданих, городища давньоруського часу є і в інших пунктах Житомирської області. Про деякі з них зустрічаємо згадки в літописах у зв'язку з тими чи іншими політичними подіями, як от: Ярополч — нині с. Яроповичі Андрушівського району; Котельнич — с. Стара Котельня того ж району; Деревич — нині с. Великі Деревині Любарського району; Звягель — сучасний Новоград-Волинський. Залишки безіменних городищ-містечок відомі в м. Олевську,

м. Малині, с. Мирополі Дзержинського, с. Городище Черняхівського, с. Городець, с. Збраньки Овруцького, с. Станишівка Житомирського районів та в інших пунктах.

За своїм соціальним змістом, більші за розмірами городища, такі як у Коростені, Овручі, є залишками давньоруських міст — які були ремісничими, торговельними, адміністративними, культовими центрами певної території. Менші за розмірами городища були обцинними центрами, феодальними замками чи оборонними фортецями, які належали окремим феодалам або державі.

Курганні могильники. Важливими археологічними об'єктами епохи Київської Русі є поховальні пам'ятки — могильники курганні і безкурганні, матеріали яких значною мірою доповнюють характеристику побуту, соціально-економічного розвитку, культури, релігійних уявлень населення Київської Русі. Всього на території України досліджено понад 200 курганних і 100 ґрунтових могильників цієї епохи.

Для нашої області, яка розташована в поліській та лісостеповій географічній зонах, характерними є курганні могильники. Серед них найбільш дослідженими є кургани в м. Коростені — досліджувались В. Хвойкою, Ф. Козубовським; в Житомирі — досліджувались В. Антоновичем, С. Гамченком; в с. Новий Миропіль — досліджувались С. Гамченком.

Зокрема на Житомирському курганному могильнику, який знаходився на Мальованці і в середині XIX століття нараховував близько 500 курганів (до сьогоднішнього дня не збереглося жодного), було розкопано 77 поховань. У них виявлено трупопокладання на рівні давнього горизонту. При них знайдено попіл, дрібні вуглики з вогнищ — пережитки обряду трупопалення та свідчення про наявність у наших предків віри в очисну силу вогню, який повинен був очистити душу померлого від суєти цього світу, зігріти його в потойбічному житті.

У багатьох похованнях трапились залізні цвяхи і залишки дерев'яних домовин. Супровідний матеріал становили срібні височні кільця, скляні

намистини, бронзові персні, залізні ножі, кресала, серпи, рештки дерев'яних відер, фрагменти керамічного посуду, прясла.

При дослідженні курганів в окремих випадках (наприклад в Коростені) зафіксовано так звані кенотафи — символічні меморіальні поховання на честь людей, що померли або загинули на чужині.

Кількість курганних насипів у могильниках різна — в деяких досягає кілька десятків (а то й сотень), іноді могильник складають кілька курганних насипів (під кожним з яких поховано одного померлого), зустрічаються і поодинокі кургани. Найбільші за числом курганів могильники відомі в селах Городець, Камінь, Верпа, Хлупляни Овруцького, селах Літки, Бовсуни Лугинського, с. Немирівка Коростенського, с. Ходурки Новоград-Волинського районів, м. Коростені.

Називаючи археологічні пам'ятки епохи Київської Русі, варто згадати унікальний археологічний комплекс — язичницьке святилище на р. Гнилоп'ять (поблизу колишнього с. Шумськ Житомирського району). Це святилище відносять до культури типу Луки-Райковецької, датують VIII—IX століттям. Досліджене воно наприкінці 60-х років XX століття І. Русановою. Святилище мало неправильну хрестоподібну (Б. Рибаків вважає — антропоморфну) форму з виступами по боках і було заглиблене в материковий ґрунт на 40—50 см. У його центральній частині стояв великий стовп, північніше і південніше якого розташовувались стовпи менших розмірів. У центрі простежено залишки вогнищ, у північному виступі знаходились камені-жертвовники. На території споруди виявлено кістки великих тварин та свійської птиці, залізні ножі, уламки глиняного посуду.

З цим святилищем пов'язаний безкурганний могильник з похованнями за обрядом трупоспалення в керамічних урнах. До святилища прилягало неукріплене селище, на якому досліджено одну садибу, що мала житло, 14 сарайчиків, майстерню по виготовленню глиняного посуду. Вважають, що комплекс споруд святилища був важливим культовим центром округи. Іще

одне язичницьке святилище тієї епохи відоме в селі Ягнятин Ружинського району. Тут було виорано 4 гранітні стовпи-ідоли. На жаль, це капище було знищено в результаті господарських робіт і детальні дослідження його не були проведені.

Змійові вали — це народна назва древніх оборонних споруд. Про них складено багато народних переказів, легенд, пов'язаних з уявленням наших предків войовничих кочових племен-грабіжників в образах Змії. Як вважають науковці-археологи, будували «Змійові вали» протягом періоду Київської Русі IX— XII століть для захисту кордонів нашої держави від набігів ворожої кінноти — печенігів, половців та інших. Таке будівництво вимагало великих матеріальних затрат і людських ресурсів, чіткої організації робіт. Орієнтовні підрахунки свідчать, що для спорудження валу довжиною 1 кілометр потрібна була праця 72 чоловік протягом року. А тягнуться вали сотнями кілометрів лісами, полями, понад річками, то поступово понижуються, то знову піднімаються, досягаючи ще й тепер кілька метрів висоти.

Археологічні пам'ятки засвідчують, що в часи Київської Русі територія області була густо заселена. Її населення мало досить високий рівень розвитку матеріальної і духовної культури, який відповідав ранньофеодальному етапу розвитку людської цивілізації.